

Wojciech Kosior

KATEGORIE WIEKU W PRAWIE RZYMSKIM OKRESU KRÓLEWSKIEGO

I

Wiek jest czynnikiem wpływającym na pozycję człowieka nie tyle na gruncie rodzinnym, społecznym czy gospodarczym, ale przede wszystkim na gruncie prawnym. Od przekroczenia konkretnej granicy wieku zależny jest zakres podmiotowości prawnej człowieka.

W zależności od porządku prawnego można spotkać rozmaite rozwiązania i różne granice wiekowe, jednakże bezsprzecznie wspólnym źródłem prawnego znaczenia granicy wieku jest prawo rzymskie. Ponad wszelką wątpliwość rozwiązania starożytnych Rzymian stanowią podstawę współcześnie obowiązujących instytucji prawnych na kontynencie europejskim¹, jak i w znacznej mierze oddziaływały na systemy prawne *common law*².

Prawo rzymskie w zakresie granic wiekowych cechuje największy dorobek na gruncie prawa osobowego.

We współczesnej literaturze podręcznikowej prawa rzymskiego³ przyjęto rozróżnienie na cztery podstawowe kategorie wieku w odniesieniu do zdolności

¹ O wpływie prawa rzymskiego na współczesne systemy prawne Europy por.: W. Wołodkiewicz, *Europa i prawo rzymskie. Szkice z historii europejskiej kultury prawnej*, Warszawa 2009, s. 279 i n.; H. Kupiszewski, *Prawo rzymskie, a współczesność*, Kraków 2013, s. 289 i n.; M. Kuryłowicz, *Prawo rzymskie. Historia, tradycja, współczesność*, Lublin 2003, s. 153 i n.; E. Ejankowska, R. Świrgoń-Skok, *Tradycja romanistyczna w kulturze prawnej Europy [w:] Państwo i prawo w dobie globalizacji. Księga jubileuszowa*, red. S. Sagan, Rzeszów 2011, s. 98 i n.

² O wpływie prawa rzymskiego na systemy prawne *common law* por.: E.D. Re, *The Roman Contribution to the Common Law*, „Fordham Law Review” 1961, no. 29/3, s. 447 i n.

³ O kategoriach wieku w prawie rzymskim por.: M. Kuryłowicz, A. Wiliński, *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, Warszawa 2008, s. 101 i n.; A. Dębiński, *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, Warszawa 2011, s. 147 i n.; K. Kolańczyk, *Prawo rzymskie*, Warszawa 1986, s. 208 i n.; W. Wołodkiewicz, M. Zabłocka, *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2009, s. 114 i n.; W. Osuchowski, *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, Warszawa 1981, s. 186 i n.; W. Daj-

do czynności prawnych. Człowiek do ukończenia siódmego roku życia określany był mianem dziecka (*infans*). Kolejną granicą był wiek dwunastu lat dla kobiet i czternastu lat dla mężczyzn. Do czasu jej osiągnięcia prawo rzymskie traktowało takie osoby jako niedojrzałe (*impuberes*) z przysługującą im ograniczoną zdolnością do czynności prawnych. Po ukończeniu czternastu lat mężczyzna aż do 25. roku życia uzyskiwał pełną zdolność do czynności prawnych, ale z zastrzeżeniem pewnych warunków. Kategoria ta była określana mianem formalnie dojrzałych poniżej 25. roku życia (*puberes minores viginti quinque annis*). Osoby w tym przedziale wiekowym korzystały z pewnej ochrony prawnej z uwagi na brak rozeznania w sprawach społeczno-gospodarczych. Sytuacja prawna osoby zmieniała się wraz z przekroczeniem granicy 25 lat życia (*puberes maiores viginti quinque annis*). Osoby takie uzyskiwały pełnoletniość, a wraz z nią pełną zdolność do czynności prawnych.

Prezentowane ujęcie kategorii i granic wiekowych jest trwale zapisane w literaturze, dotychczas jednak badania naukowe nie koncentrowały się szerzej na kategorii wieku jako głównym przedmiocie badawczym⁴. Brak było także kompleksowych badań nie tyle skupiających się na „wszystkich” wyróżnianych w prawie rzymskim granicach wieku, ale również na prawnych kategoriach wiekowych w ujęciu historycznym, tj. w odniesieniu do danego okresu rozwoju starożytnego Rzymu.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie kategorii wieku i ich znaczenia obowiązujących w prawie rzymskim okresie królewskiego⁵. Zasadniczym zaś problemem badawczym jest próba ustalenia granicy wieku dla dzieciństwa w czasach królewskich.

czak, T. Giaro, F. Longchamps de Bériet, *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2009, s. 191 i n.; R. Taubenschlag, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1969, s. 109 i n.; W. Litewski, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1990, s. 143 i n.; M. Żołnierczuk, *Zarys prawa rzymskiego*, Lublin 1998, s. 96 i n., M. Kaser, *Das Römische Privatrecht*, München 1955, 238–240.

⁴ O poszczególnych kategoriach wieku w prawie rzymskim por.: A. Wiliński, *Maiores trimo. Granica wieku trzech lat w prawie rzymskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1955, t. VII/1, s. 43 i n.; R. Świrgoń-Skok, *Kategorie wieku w prawie rzymskim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2013, „Seria Prawnicza”, nr 77, s. 144 i n. O granicy wieku jednego roku por. P. Niczyporuk, *Żaloba w prawie rzymskim* [w:] *Prawo a dzieje państwa i ustroju*, red. M. Szyszkowska, Białystok 1996, s. 65–66.

⁵ O początkach Rzymu i monarchii rzymskiej por.: T.R. Martin, *Starożytny Rzym od Romulusa do Justyniana*, Poznań 2014, s. 71–85; M. Jaczynowska, M. Pawlak, *Starożytny Rzym*, Warszawa 2008, s. 32–33; M. Jaczynowska, D. Musiał, M. Stępień, *Historia starożytna*, Warszawa 2008, s. 417–422; E.M. Tappan, *The Story of the Roman People. An Elementary History of Rome*, Cambridge 1911, s. 1–23; T. Mommsen, *Historia Rzymska* w przekładzie T. Dziekońskiego, t. I, Warszawa 1867, s. 1–185; V. Dury, *History of Rome and of the Roman People from Its Origin to the Invasion of the Barbarians*, vol. 1, Boston 1883, s. 137–166; F.W. Newman, *Regal Rome. An Introduction to Roman History*, New York 1852, s. 104 i n.

II

Pierwotnie prawo Rzymu królewskiego było prawem zwyczajowym, na które składały się przyjęte i niespisane normy zachowań przekazywane z pokolenia na pokolenie⁶.

D. 1,2,2,1 *Pomponius libro singulari enchiridii: Et quidem initio civitatis nostrae populus sine lege certa, sine iure certo primum agere instituit omniaque manu aregibus gubernabantur.*

Jak wynika z powyższego przekazu Pomponiusa, pierwotnie brak było jakiegokolwiek stanowionego prawa (*lege certa*), gdyż wszystkim kierowali królowie (*regibus gubernabantur*)⁷. O zakresie władzy królewskiej dowiadujemy się z przytoczonego w *Lexicon Totius Latinitatis* fragmentu: *habet summum imperium alicuius regionis, aut populi, aut urbis*⁸. Jak wynika z powyższego, królowi przysługiwała najwyższa władza nad terytorium, ludnością oraz nad miastem. Kompetencje monarchy obejmowały władzę administracyjną, cywilną oraz wojskową. Ponadto, król pełnił funkcję najwyższego sędziego i najważniejszego kapłana (*pontifex maximus*) odpowiedzialnego za interpretację woli bogów. Władza przysługująca królowi w czasach republiki została zdecentralizowana na poszczególne magistratury⁹.

Oznacza to, iż pierwotnym źródłem prawa królewskiego były decyzje podejmowane przez królów. Można zatem ostrożnie uznać, iż najstarsze prawo królewskie było niejako prawem precedensowym, gdzie rozstrzygnięcie króla w postaci wyroku było źródłem prawa. Twierdzenie to dodatkowo wzmacnia początkowy brak prawa spisanego. Najprawdopodobniej prawo to musiało doty-

⁶ O prawie rzymskim okresu królewskiego por.: E.C. Clark, *Early Roman Law. The Regal Period*, London 1872, s. 2 i n.; *idem*, *History of Roman Private Law*, t. I: *Sources*, Cambridge 1906–1912, s. 11 i n.; *idem*, *History of Roman Private Law*, t. III: *Regal Period*, Cambridge 1906–1912, s. 567 i n.; F. Walter, *Geschichte des Romischen Rechts bis auf Justinian*, Bonn 1860, s. 19–26; E. Costa, *Storia delle Fonti del diritto romano*, Roma 1909, s. 1–7; И.А. Покровский, *История Римского права*, St. Petersburg 1999, s. 28–30; R. Pankiewicz, *Tzw. leges regiae a problematyka rodziny rzymskiej w epoce archaicznej [w:] Rodzina w społeczeństwach antycznych I wczesnym chrześcijaństwie. Literatura, prawo, epigrafika, sztuka*, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1995, s. 59–84; A. Watson, *The State, Law and Religion: Pagan Rome*, Georgia 1992, s. 87–90.

⁷ O ustroju, organach i władzy w monarchii rzymskiej por.: A. Dębiński, J. Misztal-Konecka, M. Wójcik, *Prawo rzymskie publiczne*, Warszawa 2010, s. 5–7; B. Sitek, P. Krajewski, *Rzymskie prawo publiczne*, Olsztyn 2005, s. 16–20; J. Zabłocki, A. Tarwacka, *Publiczne prawo rzymskie*, Warszawa 2005, s. 13–25; P. Willems, *Le droit Public Romain ou les Institutions Politiques de Rome depuis L'Origine de la ville jusqu'a Justinien*, Paris 1888, s. 45–55; E. Serafini, *Il Diritto Pubblico Romano*, vol. 1: *L'eta Regia – L'eta Repubblicana*, Pisa 1896, s. 3–119; T. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, Leipzig 1877, s. 3–16.

⁸ A. Forcellini, *Lexicon Totius Latinitatis*, Prati 1868–1875, s. 139, *sub voce*: „rex”.

⁹ Por. D. 1,2,2,14 *Quod ad magistratus attinet, initio civitatis huius constat reges omnem potestatem habuisse.*

czyć takich zagadnień, których uregulowanie było niezbędne do stworzenia funkcjonującej społeczności. Zwyczajem utartym w drodze królewskich decyzji pierwsi Rzymianie regulowali załączki prawa publicznego, tj. zasad ustroju, sprawowania władzy, istniejących organów i postępowania przed nimi, odpowiedzialności karnej oraz prawa prywatnego, czyli kwestii związanych z rodziną, małżeństwem, własnością i handlem.

Z rzymskim prawem królewskim ściśle wiąże się pojęcie ustaw królewskich (*leges regiae*), które były na wniosek króla poddawane pod głosowanie na zgromadzeniu kurialnym.

D. 1,2,2,2 Pomponius libro singulari enchiridii: *Postea aucta ad aliquem modum civitate ipsum Romulum traditur populum in triginta partes divisisse, quas partes curias appellavit propterea quod tunc reipublicae curam per sententias partium earum expediebat. Et ita leges quasdam et ipse curiatus ad populum tulit: tulerunt et sequentes reges. Quae omnes conscriptae exstant in libro sexti Papirii, qui fuit illis temporibus, quibus superbus Demarati Corinthii filius, ex principibus viris. Is liber, ut diximus, appellatur ius civile Papirianum, non quia Papirius de suo quicquam ibi adiecit, sed quod leges sine ordine latas in unum composuit.*

Z powyższego fragmentu oprócz informacji o podziale społeczeństwa na kurie dowiadujemy się również o najstarszej spisanej formie prawa w królewskim Rzymie, tj. o ustawach. Ustawy te były wydawane nie tylko przez Romulusa, ale i przez jego następców (*tulerunt et sequentes reges*). Rzymianie pamiętali i bardzo cenili siedmiu królów jako słynnych mocodawców długowiecznych tradycji. Uważali, że drugi król, Numa Pompiliusz, dał ludowi rzymskiemu zasady regulujące religijne rytuały oraz powołał kolegia kapłańskie, które oddawały cześć bogom, upraszając pomoc dla Rzymu. Król Serwiusz Tuliusz miał utworzyć podstawowe instytucje odpowiedzialne za organizowanie obywateli Rzymu w grupy na potrzeby wojskowe, a także ustanowił praktyki nadawania obywatelstwa wyzwolonym niewolnikom¹⁰.

Ustawy uchwalane z inicjatywy królów rzymskich zebrał i opisał Papirius, stąd też nazwa zbioru – obok wcześniej wspomnianych *leges regiae* – określana jest jako *ius Papirianum*. Zebranie ustaw królewskich w jeden zbiór nie służyło bynajmniej kapłanom, do których należała interpretacja przepisów prawnych, ale miało społeczne znaczenie uświadomienia ludu o konsekwencjach grożących za naruszenie przepisów¹¹.

Przed przystąpieniem do zaprezentowania kategorii wieku wyróżnianych w prawie królewskim konieczne jest przedstawienie sposobu liczenia czasu będącego przecież podstawą przy określeniu wieku. W prawie osobowym, zarówno współczesnym, jak i w rzymskim, podstawową przyjętą jednostką do ustalania wieku był miernik czasu w postaci roku. Obecnie jeden rok równy jest 365

¹⁰ T.R. Martin, *op. cit.*, s. 77.

¹¹ Por. T. Mommsen, *Romisches Staatsrecht...*, *op. cit.*, s. 41–42; J. Muirhead, H. Goudy, A. Grant, *Historical Introduction to the Private Law of Rome*, London 1916, s. 19–20.

dniom (366 w przypadku roku przestępnego). Miernik tej wielkości nie był jednak powszechnie stosowany w początkowej fazie królestwa. Stąd też przed przystąpieniem do analizy poszczególnych granic wiekowych zasadne jest ustalenie, ile liczył sobie jeden rok w czasach Rzymu królewskiego.

W najdawniejszym okresie monarchii pierwszą regulacją dotyczącą miernika czasu była ustawa Romulusa, o której traktuje poniższy fragment¹²:

Leges Regiae, I, 12: *Haec fuit a Romulo annua ordinata dimensio, qui – annum X mensium, dierum uero CCCIII habendum esse constituit mensesque ita disposuit, ut quattuor ex his XXXI, sex uero XXX haberent dies*¹³.

Jak wynika z powyższego, w Rzymie pod rządami Romulusa rok wynosił 304 dni podzielonych na 10 miesięcy, przy czym cztery miesiące liczyły 31 dni, a pozostałe sześć liczyło 30 dni¹⁴. Rok taki nosił nazwę „roku Romulusowego”, zaś pierwszym miesiącem był marzec (*Martius*) ustanowiony na cześć boga Marsa – legendarnego ojca Romulusa¹⁵.

Kolejną reformą roku jako jednostki miernika czasu z czasów królewskich była zmiana wprowadzona przez następcę Romulusa – Numę Pompiliusa. O reformie ten stanowi poniższy fragment:

Leges Regiae, II, 18: *Numa (anno Romuli) L dies addidit, ut in CCCLVIII dies, quibus XII lunae cursus confici crederet, annus extenderetur; atque his L a se additis adiecit alios VI, retractos illis VI mensibus qui XXX habebant dies, – factosque LVI dies in duos novos menses pari ratione diuisit: ac – priorem Ianuarius nuncupauit primumque anni esse uoluit, – secundum dicauit Februo deo. – Paulo post Numa in honorem impari numeri – unum adiecit diem, quem Ianuario dedit – Ianuarius igitur, Aprilis, Iunius, Sextilis, September, Nouember, December, XXVIII censebantur diebus; – Martius uero, Maius, Quinctilis et October dies XXX singulos possidebant, Februarius XXVIII retinuit dies.*

Reforma Numy Pompiliusa zbliżyła rzymski rok do tego, na jakim się obecnie opieramy, nie tylko liczbowo, ale również w nazewnictwie, do roku ustalono

¹² O takim podziale roku przez Romulusa traktuje pisarz i filozof rzymski Macrobius w swoim dziele *Saturnalia*: Sat. 1, 12, 38: *Haec fuit a Romulo annua ordinata dimensio, qui, sicut supra iam diximus, annum decem mensium dierum uero quattuor et trecentorum habendum esse constituit, mensesque ita disposuit, ut quattuor ex his tricenos singulos, sex uero tricenos haberent dies.*

¹³ Cytowane w niniejszym artykule fragmenty *Leges Regiae* pochodzą z: S. Riccobono, *Fontes iuris Romani antejustiniani*, I, Firenze 1941, s. 1–20. Przy opracowaniu uwzględniono również: I. Lipsius, *Leges Regiae et Leges X Virales*, Antverpiae 1600–1615, s. 4–9. Przy interpretacji tekstów uwzględniono następujące tłumaczenia *Leges Regiae*: P.R. Coleman-Norton, F.C. Bourne, A.Ch. Johnson, C. Pharr, *Ancient Roman Statutes*, Austin 1961, s. 3–6; P.F. Girard, F. Senn, *Les lois des Romains*, Napoli 1977, s. 1–22; A. Tarwacka, *Leges Regiae*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2004, nr 4.1, s. 235–260.

¹⁴ Istnieje również stanowisko odmienne, jakoby miesiące w roku Romulusowym liczyły sobie od 20 do 35 lub więcej dni, Por. Plutarch, *Numa Pompilius* 18, 1.

¹⁵ Por. L. Winniczuk, *Ludzie, zwyczaje, obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, cz. I, Warszawa 1983, s. 182 i n.

nego przez Romulusa dodano bowiem 50 dni, aby uzyskana liczba 354 odpowiadała swojej długością dwunastu obiegom księżyca. Kolejno do tych dodatkowych 50 dni dodał jeszcze sześć dni, zabierając po jednym z sześciu miesięcy. W wyniku reformy miesiące: *Ianuarius*, *Aprilis*, *Sextilis*, *September*, *November*, *December* liczyły sobie po 29 dni, *Martius*, *Quinctilis*, *October* po 30 dni, zaś *Februarius* otrzymał 28 dni¹⁶.

Jak wynika z powyższego, spośród królów rzymskich, którzy reformowali jednostki miary czasu, byli to wyłącznie Romulus i jego następca Numa Pompilius. Wyżej zaprezentowane sposoby obliczania jednego roku w okresie panowania tych dwóch władców mają zasadnicze znaczenie, jeżeli wziąć pod uwagę, iż to wyłącznie oni spośród rzymskich królów w swojej działalności prawotwórczej zajęli się ustanowieniem konkretnych kategorii wiekowych.

III

Romulus w swoich ustawach wprowadził dwie granice wiekowe: pierwszą dla dziecka poniżej trzeciego roku życia (*trennio minorem*) oraz drugą dla mężczyzny powyżej 50. roku życia (*L annis maiores*). Numa Pompilius zaś w stanowionym przez siebie prawie wprowadził dodatkowe regulacje związane z kategorią dziecka poniżej trzeciego roku życia (*trimo minorem*).

O pierwszej z wyżej wymienionych kategorii dowiadujemy się z cytowanego fragmentu:

Leges Regiae I, 4: Necessitatem imposuit Romulus ciuibus, omnem uirilem prolem educare et filias primogenitas, necare uero nullum fetum triennio minorem, nisi natum mutilum aut monstrum statim post partum: hos a parentibus exponi non prohibuit, dummodo eos prius ostenderent quinque uicinis proximis, iique id comprobassent; in eos uero, qui legibus istis non obtemperarent, poenas statuit cum alias tum etiam hanc, bona eorum pro parte dimidia publicari.

Romulus omawianą ustawą wprowadził zasady dotyczące ochrony narodzonego w rodzinie rzymskiej potomstwa. Ustawa nakładała na obywateli obowiązek wychowania każdego męskiego potomka oraz pierworodnej córki. Jednocześnie zakazywała zabijania dzieci poniżej trzeciego roku życia. Zakaz ten nie dotyczył jednak dzieci, które urodziły się kalekie lub zdeformowane, ale po publicznym potwierdzeniu kalectwa lub deformacji. Celem potwierdzenia powyższego obywatel miał obowiązek okazać dziecko pięciu najbliższym sąsiadom. Dopiero wówczas przysługiwało mu prawo do zabicia dziecka. Omawiana ustawa została również obwarowana sankcjami za jej nieprzestrzeganie, m.in. przypadkiem połowy majątku na rzecz państwa.

Z treści zacytowanej ustawy objawiają się również relacje rodzinne składające się następnie na wymiar społeczny. Obowiązek wychowania każdego

¹⁶ Por.: Macr., Sat., 1, 13, 1–7; Cens., de die nat., 20, 4; Liv., 1, 19, 6; Plut., Numa, 18, 19; Ovid., Fast., 1, 43.

męskiego potomka i tylko jednej, pierworodnej córki wraz z silną władzą ojcowską ustanowił relację ojciec–syn jako modelową koncepcję socjo-polityczną, w której ojciec zachowywał pełną władzę nad swoimi synami aż do swojej śmierci¹⁷.

Powyższa regulacja wprowadzona przez Romulusa dobitnie świadczy o istotnej roli, jaką rodzina pełniła w Rzymie okresu królewskiego, gdyż stała się przedmiotem ochrony prawnej sankcjonowanej królewskim aktem prawnym.

Przyczyn powyższego należy doszukiwać się w tym, iż rodzina w Rzymie stanowiła zasadniczy element struktury społecznej¹⁸. Podstawą tejże struktury była rodzina (*familia*) rozumiana jako elementarna jednostka gospodarcza, społeczna i kultowa, ze swoim naczelnikiem (*pater familias*) sprawującym władzę nad członkami rodziny, jej majątkiem i niewolnikami. Spokrewnione kognatycznie lub powiązanie agnatycznie rodziny tworzyły następnie rody (*gentes*), które dzieliły własność ziemi, wspólnie celebrowały święta religijne, a w razie zagrożenia zewnętrznego wspólnie stawały do walki. Poszczególne rody organizowały się w kurie (*curiae*). Kurie zaś formowały się w wspólnoty plemienne (*tribus*). W czasach królewskich funkcjonowało około 300 rodów pogrupowanych w 30 kurii, które następnie tworzyły trzy wspólnoty plemienne.

Powiązania rodzinne miały znaczenie nie tylko społeczne, ale przede wszystkim gospodarcze i polityczne, stąd też *familia* stała się ważną kategorią w znaczeniu prawnym. To właśnie kuria składająca się z rodów i w dalszej kolejności z rodzin była podstawową jednostką głoszącą na zgromadzeniu kurialnym.

Z uwagi na powyżej opisaną rolę rodziny niemożliwe było pozostawienie tak istotnej kwestii jak decyzje o zabiciu dziecka poza kontrolą państwa.

Dla współczesnych może wydawać się to niezrozumiałe, ale trzeba mieć na uwadze, iż w starożytnym Rzymie władza ojca nad rodziną miała niemal nieograniczony charakter. Najszersza władza przysługiwała ojcu rodziny w czasach najdawniejszych, czyli właśnie w okresie królewskim. O ile w prawie klasycznym i późniejszym ojca rodziny określało się mianem *pater familias*, o tyle w prawie królewskim określany był jako *herus*¹⁹, czyli właściciel lub pan domu. Z uwagi na swoją władzę był on traktowany jak monarcha w rodzinie będącej

¹⁷ Por. J.P. Hallett, *Fathers and Daughters in Roman Society. Woman and the Elite Family*, Princeton 1984, s. 21–22. Tam też autorka wyraża pogląd, iż w społeczeństwie monarchicznym relacja pomiędzy ojcem a jego synami oparta była na zasadzie klienteli.

¹⁸ O ustroju społecznym Rzymu w okresie królewskim por.: A. Dębiński, J. Misztal-Konecka, M. Wójcik, *op. cit.*, s. 7–10; B. Sitek, P. Krajewski, *op. cit.*, s. 20–22; J. Zabłocki, A. Tarwacka, *op. cit.*, s. 17–24; J. Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig 1886, s. 365 i n.; P. Willem, *op. cit.*, s. 17–45; G. Alföldy, *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, Poznań 1991, s. 19–42.

¹⁹ Por. J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2009, s. 426, *sub voce*: „*Herus*”; *Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1968, s. 620, *sub voce*: „*Herus*”, „*Erus*”.

jego „małym królestwem”²⁰. To do ojca rodziny zależało tak uznanie dziecka po jego urodzeniu (*ius tollendi*), jak i decyzja o jego ewentualnym wygnaniu bądź zabiciu (*expositus*)²¹. Ojcu przysługiwało zatem *ius vitae ac necis*, czyli prawo decydowania o życiu i śmierci dziecka²².

Poprzez opisane regulacje prawo ingerowało w tę pełną i nieograniczoną władzę ojcowską. Przyczyn tej ingerencji należy doszukiwać się w potrzebie zapewnienia spójności struktury ekonomiczno-społecznej. Gdyby bowiem każdy ojciec rodziny miał nieograniczone prawo do zabijania swoich dzieci, mogłoby to doprowadzić do sytuacji, w której ciągłość rodziny zostałaby zagrożona. Wymarcie rodziny – lub w szerszym kontekście rodzin – mogłoby w efekcie zachwiać całym rodem, a przez to i kurią. Dodatkowym uzasadnieniem powyższego poglądu jest wprowadzenie sankcji ekonomicznej w postaci przepadku połowy majątku ojca, który naruszył tę ustawę. Rzymianie bowiem utożsamiali rodziny sprawujące zarząd gospodarczy nad arealem ziemskim z konkretnymi wartościami ekonomicznymi. Zabicie zaś dziecka traktowali jako uszczuplenie w przyszłości zasobów ludzkich do sprawowania tego zarządu, co następnie przekładało się na konkretne rezultaty ekonomiczne. Zatem przepadek połowy majątku miał być traktowany jako swoista rekompensata za przeszłe ewentualne straty.

Oprócz ekonomicznego uzasadnienia wprowadzona regulacja miała również na celu ograniczenie władzy karnej ojca rodziny nad dziećmi²³.

W omawianym wyżej fragmencie ustawy wprowadzoną granicą wieku jest okres trzech lat. Nie jest to jedyna wzmianka w ustawach królewskich o tej kategorii, gdyż także następca Romulusa – Numa Pompilius – operował kategorią dziecka trzyletniego.

Leges Regiae II, 10: *(Numa) officium lugendi secundum aetates et tempora constituit, ut puerum trimo minorem ne quis lugeat, maiorem ne plures menses, quam annos uixerit, usque ad decem: nec quemquam cuiusuis aetatis ultra; sed longissimi luctus tempus esse decem mensium.*

Powyższy fragment dotyczy regulacji związanych z okresem żałoby po zmarłych. Numa Pompilius uzależnił czas, w jakim należało nosić żałobę, od wieku zmarłego. W przypadku śmierci dziecka poniżej trzeciego roku życia ża-

²⁰ Taki pogląd został wyrażony w: Ch.W. Launspach, *State and Family in Early Rome*, London 1908, s. 209.

²¹ O wspomnianych uprawnieniach por.: W.W. Buckland, *A Text Book of Roman Law From Augustus to Justinian*, Cambridge 1921, s. 108 i n.; Ch.W. Launspach, *op. cit.*, s. 209 i n.; N. Benke, *On the Roman Father's Right to Kill His Adulterous Daughter* [w:] *The History of the Family*, vol. 17, no. 3, London 2012, s. 284 i n.; B. Łapicki, *Władza ojcowska w starożytnym Rzymie*, cz. I: *Czasy królewskie*, Warszawa 1933, s. 3–21; B.W. Frier, *A Casebook on Roman Family Law*, Oxford 2004, s. 193 i n.

²² Uprawienie ojca do zabicia dziecka znane jest nie tylko w prawie królewskim, ale również w Ustawie XII tablic – por. Tab. 4, 1.

²³ Por. B. Łapicki, *op. cit.*, s. 15.

łoba była zakazana, zaś po śmierci starszego miała wynosić tyle miesięcy, ile lat liczył sobie zmarły, jednakże okres ten nie mógł przekroczyć dziesięciu miesięcy, gdyż był to najdłuższy prawnie dopuszczalny okres, w jakim można było opłakiwać zmarłego²⁴.

Nie może być sprawą przypadku, iż dwóch królów w swoich prawach skoncentrowało się właśnie na tej samej granicy wieku trzech lat. Badania w tym zakresie wskazują, iż w okresie królewskim kategoria trzech lat wyznaczała granicę dzieciństwa.

Przedstawiony na wstępie niniejszego artykułu podział kategorii wiekowych, a w nim granicy 7 lat dla dzieciństwa, znajduje oparcie w prawie klasycznym, a w szczególności w prawie poklasycznym²⁵. Tymczasem jednak w czasach królewskich granica ta była niższa i wynosiła właśnie trzy lata²⁶.

Wraz z przekroczeniem przez dziecko trzech lat życia diametralnej zmianie ulegała jego pozycja rodzinna i prawna, co wskazuje, iż wiek ten był wiekiem granicznym. Potwierdzają to rozważania dotyczące rzymskich definicji dziecka (*infans*), prawnej ochrony życia dziecka do trzeciego roku życia, zwyczajów wychowawczych i obowiązków alimentacyjnych względem niego, jak również obrządków pogrzebowych po jego śmierci.

Dzieckiem juryści rzymscy określali osobę niepotrafiącą mówić (*qui fari not potest*)²⁷. Wyznacznikiem zatem była możliwość komunikowania się za pomocą słów. Nie chodziło bynajmniej o możliwość wypowiedziania pojedynczych słów, ale o możliwość posługiwania się całymi zdaniami. Przyglądając się zaś typowemu rozwojowi człowieka i umiejętnościom mówienia, należy wskazać, że dziecko trzyletnie posługuje się już całymi zdaniami. W okresie królewskim nie wymagano jednak, aby dziecko było w pełni świadome znaczenia używanych słów, lecz chodziło jedynie o obiektywne stwierdzenie umiejętności komunikowania

²⁴ O żałobie w prawie rzymskim por.: P. Niczyporuk, *Żałoba w prawie rzymskim...*, *op. cit.*, s. 59 i n.; *idem*, *Żałoba i powtórne małżeństwo wdowy w prawie rzymskim*, Białystok 2002, s. 22 i n.

²⁵ Por. W. Litewski, *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998, s. 118, *sub voce*: „*infans*”; *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, red. W. Wołodkiewicz, Warszawa 1986, s. 73, *sub voce*: „*infans*”.

²⁶ Traktując o granicy wieku trzech lat w prawie królewskim, należy pamiętać, iż trzy lata na podstawie sposobu liczenia roku według zasad Romulusa równe są około dwóm i pół roku według współczesnego kalendarza.

²⁷ A. Forcellini, *op. cit.*, s. 820, *sub voce*: „*infans*”; S. Heumann, E. Seckel, *Handlexicon zu den Quellen des Romischen Recht*, Graz 1958, s. 251, *sub voce*: „*infans*”; A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1958, s. 500, *sub voce*: „*infans*”. Najdalej w swych poglądach poszedł Gaius, który dzieci przyrównuje do umysłowo chorych z uwagi na brak zdolności rozeznania i inteligencji. Por. G. III, 109: *Sed quod diximus de pupillo, utique de eo uerum est, qui iam aliquem intellectum habet; nam infans et qui infanti proximus est non multum a furioso differt, quia huius aetatis pupilli nullum intellectum habent. sed in his pupillis propter utilitatem benignior iuris interpretatio facta est.*

się przez dziecko. Warto bowiem zaznaczyć, iż prawo królewskie w odróżnieniu np. od prawa justyniańskiego nie wymagało, aby dziecko było już świadome znaczenia wypowiedzianych słów. To dopiero w prawie klasycznym i późniejszym wskutek rozwoju majątkowego prawa rzymskiego w kierunku uwzględniania woli stron powstała konieczność zrozumienia treści czynności prawnej przez dziecko, a do tego niezbędna była już świadomość i rozeznanie znaczenia poszczególnych słów i ich skutków²⁸. Tym samym w prawie późniejszym granica wiekowa dzieciństwa została podniesiona do siedmiu lat.

Granica wieku trzech lat była też okresem ochrony życia dziecka. Jak opisano już wyżej, Romulus zabronił obywatelom zabijania dzieci poniżej tego wieku.

Zwyczajne wychowawcze w starożytnym Rzymie nakazywały, aby karmienie dziecka pokarmem naturalnym trwało najpóźniej do trzeciego roku życia²⁹. Świadczą o tym przekazy ze źródeł nieprawniczych, m.in. poniżej cytowane.

Macrobius: *Commentarius ex Cicerone in Somnium Scipionis*, 1, 6, 69: *post quinquies septem (scil. menses) incipit lac nutricis horrescere, nisi forte ad patientiam longioris usus continua ta consuetudine protrahatur.*

Quintilian: *Institutio Oratoria*, 1, 1, 16: *Chrysippus quamvis nutricibus trenium dederit, tamen ab illis, quoque iam formandam quam optimis institutis mentem infantium iudicat.*

W powyższych tekstach mowa jest o mamkach (*nutrix*), czyli kobietach (matkach) karmiących dzieci własnym pokarmem naturalnym. Obaj autorzy, zarówno Macrobius, jak i Quintilian, wskazują, że okres karmienia wynosił około trzech lat³⁰. Do tego czasu to na matce ciążyła wyłączna troska o utrzymanie dziecka. Po upływie tego okresu dziecko przechodziło na pokarm stały, co należało interpretować jako pewnego rodzaju usamodzielnienie i definitywne zakończenie pierwszego etapu życia.

Wraz z przejściem na pokarm stały kończyła się rola matki jako żywicielki w znaczeniu dosłownym i prawnym. Wówczas bowiem obowiązek utrzymania (alimentacji) dziecka przechodził na ojca. Obowiązek alimentacyjny dziecka przez ojca był uprawnieniem dziecka, którego realizacji mogło się ono domagać po ukończeniu trzech lat. Oznacza to, iż wraz z przekroczeniem tej granicy wiekowej dziecko stawało się odrębną jednostką w ramach swojej rodziny z pierwszym przysługującym jej prawem, które mogło zostać wyegzekwowane od uchylającego się od obowiązku alimentacji ojca.

²⁸ Por. A. Wiliński, *Maior trimo. Granica wieku trzech lat w prawie rzymskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1955, t. VII, z. 1, s. 43 i n.

²⁹ O wychowaniu dzieci w starożytnym Rzymie por.: B. Rawson, *Children and Childhood in Roman Italy*, Oxford 2003, s. 95 i n.; T. Wiedemann, *Adults and Children in Roman Empire*, New York 1989, s. 5 i n.; Ch. Laes, *Children in the Roman Empire: Outsiders Within*, Cambridge 2006, s. 50 i n.

³⁰ Macrobius używa zwrotu *quinquies septem (scil. menses)*, co należy rozumieć jako pięciokrotność siedmiu miesięcy, czyli w sumie 35 miesięcy, które równe są prawie okresowi trzech.

Pozycja, jaką dziecko uzyskało w ramach swojej rodziny po ukończeniu trzech lat, miała również znaczenie w przypadku jego śmierci. Jak wskazano bowiem wcześniej, Numa Pompilius zakazał żałoby po śmierci dziecka, które nie ukończyło trzech lat. Rodzina zatem nie miała prawa do oplakiwania śmierci takiego dziecka.

Podsumowując zatem powyższe rozważania, wskazać należy, iż granicą wiekową dla dziecka w prawie rzymskim okresu królewskiego były trzy lata. Dopiero z przekroczeniem wieku trzech lat zmieniała się pozycja dziecka na gruncie rodzinnym i prawnym. Do trzeciego roku dziecko korzystało z ochrony prawnej swojego życia, gdyż istniał zakaz zabijania potomstwa do tego wieku³¹. Po upływie tego okresu dziecko posługiwało się już całymi zdaniem, co oznacza, iż w ramach rodziny posiadało zdolność do komunikowania się z otoczeniem. Jednocześnie z przekroczeniem tego wieku dziecko przechodziło na pokarm stały, gdyż definitywnie kończył się okres karmienia pokarmem naturalnym. Wbrew pozorom przejście na pokarm stały miało znamienne skutki i bynajmniej nie na gruncie związanym wyłącznie z pożywieniem. Wraz z tym momentem powstawał obowiązek alimentacyjny obciążający ojca dziecka. To na nim wówczas spoczywała rola żywiciela tego dziecka, które w przypadku uchylecia się ojca od tego obowiązku mogło przymusić go do jego realizacji na gruncie prawnym. Kategoria trzech lat miała również znaczenie w przypadku śmierci dziecka, bowiem żałoba była prawnie zakazana po śmierci dziecka, które nie ukończyło trzech lat.

Na gruncie powyższych rozważań pojawia się zatem pytanie o to, czy w czasach królewskich *infans* było to dziecko wyłącznie do trzeciego roku życia, a wraz z przekroczeniem tej granicy osoba uzyskiwała status niedojrzałego (*impubes*)³²? Czy może jednak do czasu ukończenia przez dziecko trzech lat rzymskie prawo królewskie posługiwało się dodatkową kategorią osobową nieznaną prawu późniejszemu? Gdyby przyjąć to ostatnie, mielibyśmy do czynienia z dotychczas nieznaną kategorią potomka do trzeciego roku życia, a dopiero powyżej tej granicy z dzieckiem.

Za tą ostatnią hipotezą przemawia interpretacja językowa cytowanego wcześniej fragmentu:

*Leges Regiae I, 4: Necessitatem imposuit Romulus ciuibus, omnem uirilem prolem educare et filias primogenitas, necare uero nullum fetum*³³ *triennio minore.*

³¹ Warto zwrócić uwagę na pogląd B. Łapickiego (*op. cit.*, s. 14–15), iż ochrona prawna życia dziecka do trzeciego roku życia nie oznacza jednocześnie przyzwolenia na jego zabicie w wieku późniejszym. Według Łapickiego skoro ojciec rodziny nie mógł odmówić alimentacji dziecka powyżej trzeciego roku życia i obowiązany był do jego utrzymania, to tym bardziej niedopuszczalne było zabicie takiego potomka.

³² O małoletnich w prawie rzymskim por. H.G. Knothe, *Die Geschäftsfähigkeit der Minderjährigen in geschichtlicher Entwicklung*, Frankfurt am Main 1983, s. 7–98.

³³ Acc. Sg. od *fetus*.

Użyty w tekście wyraz *fetus* oznacza „płód” lub „narodzony”, „wydobyty na świat”³⁴. *Fetus* to termin wieloznaczny. Używano go na oznaczenie porodu, płodu lub owocu³⁵. Według niektórych poglądów termin *fetus* nie był używany w odniesieniu do ludzi, lecz głównie do zwierząt³⁶. Jednakże użycie tego zwrotu w ustawach królewskich na okoliczność narodzin potomka przeczy takiemu stanowisku, choć różnica może też leżeć w odmiennościach pomiędzy łaciną okresu archaicznego a tekstami późniejszymi w odniesieniu do użycia słowa *fetus*. Mowa też jest o *trennio minorem*, czyli o potomku poniżej trzech lat życia. Jako że *Leges Regiae* w omawianym fragmencie powstały w oparciu o przekaz Dionizjusza z Halikarnasu, należy zbadać również fragment oryginalnego przekazu.

Dionisius, 2, 15, 2: *πρῶτον μὲν εἰς ἀνάγκην κατέστησε τοὺς οἰκήτορας αὐτῆς ἅπασαν ἄρρενα γενεὰν ἐκτρέφειν καὶ θυγατέρων τὰς πρωτοτόνους, ἀποκτινύναι δὲ μηδὲν τῶν γεννωμένων*³⁷ *νεώτερον τριετοῦς, πλὴν εἴ τι γένοιτο παιδίον ἀνάπηρον ἢ τέρας εὐθὺς ἀπὸ γονῆς. ταῦτα δ' οὐκ ἐκόλυσεν ἐκτιθέναί τοὺς γειναμένους ἐπιδείξαντας πρότερον πέντε ἀνδράσι τοῖς ἐγγιστα οἰκοῦσιν, ἐὰν κάκεινοις συνδοκῆ. κατὰ δὲ τῶν μὴ πειθομένων τῶ νόμῳ ζημίας ὄρισεν ἄλλας τε καὶ τῆς οὐσίας αὐτῶν τὴν ἡμίσειαν εἶναι δημοσίαν.*

W przytoczonym fragmencie jest analogiczna mowa o nałożonym przez Romulusa obowiązku wychowywania całego męskiego potomstwa, pierworodnej córki oraz zakazie zabijania potomstwa do trzeciego roku życia. W powyższym tekście Dionizjusz nie posługuje się terminem „dziecko”, ale mowa jest o *γεννώω*, czyli o spłodzonym lub zrodzonym potomku.

Jak wynika zatem z powyższego, zarówno łaciński, jak i grecki tekst wprowadzają indywidualne pojęcia na określenie osoby, która nie ukończyła trzech lat. Trzeba też zwrócić uwagę, iż obydwa przekazy mówią o „narodzonym” poniżej trzeciego roku życia. Oznacza to, iż w tej kategorii mieściły się dzieci zarówno jednomiesięczne, jak i dzieci prawie trzyletnie. Powyższe wyklucza zatem, że obydwa przekazy za „narodzonego” traktowały wyłącznie dziecko w chwili porodu lub w okresie niemowlęcym, gdyż wyznaczyły mu granicę do trzech lat.

Jednakże z drugiej strony przeciwko tej hipotezie przedstawia się cytowany już fragment ustawy Numy Pompiliusa, w którym jest mowa o *puerum trimo minorem*³⁸, czyli o dziecku. Przyjęcie prymatu powyższego przekazu i tego, że

³⁴ J. Sondel, *op. cit.*, s. 380, *sub voce*: „*fetus*”; *Oxford Latin Dictionary, op. cit.*, s. 695, *sub voce*: „*fetus*”; A. Forcellini, *op. cit.*, s. 469, *sub voce*: „*fetus*”; S. Heumann, E. Sackel, *op. cit.*, s. 203, *sub voce*: „*fetus*”.

³⁵ P. Niczyporuk, *Prywatnoprawna ochrona dziecka poczętego w prawie rzymskim*, Białystok 2009, s. 39.

³⁶ P. Catalano, *Il nascituro tra diritto romano e diritti statali* [w:] *Culture giuridiche e diritti del nascituro*, Milano 1996, s. 90, za: P. Niczyporuk, *Prywatnoprawna ochrona...*, *op. cit.*, s. 39.

³⁷ *γεννωμένων* jest formą odmiany *γεννώω* (*gennaō*), czyli narodzony, spłodzony, wytworzony. Por. W. Pape, *Handwörterbuch der griechischen Sprache*, Bd. 2, Braunschweig 1914, s. 483.

³⁸ *Leges Regiae* II, 10.

od urodzenia mieliśmy do czynienia z dzieckiem, a nie z jakąś dodatkową kategorią potomka, ograniczałoby jakiegokolwiek hipotezy w tym przedmiocie.

Podsumowując zatem powyższe, należy podkreślić, że nie jest jednoznaczne, czy w ustawach królewskich potomek do trzeciego roku życia był wyodrębnioną kategorią osoby różną od znanego wprawie późniejszym *infans*. Bez wątplenia przekroczenie wieku trzech lat miało ogromne skutki dla takiego człowieka, zaś wyżej zaprezentowane rozważania dotyczące dodatkowej kategorii osobowej w prawie królewskim pozostaną hipotezą do czasu podjęcia szeroko zakrojonych badań.

IV

Drugą kategorią wiekową, jaka została liczbowo wskazana w ustawach królewskich, jest granica wieku 50 lat. Informacja o tej kategorii pochodzi z ustaw Romulusa:

Leges Regiae I, 5: Multis personis sacra administranda adsignavit; legem posuit, ut ex singulis curiis bini crearentur, L annis maiores, quos non ad certum aliquod tempus honores istos habere constituit, sed quamdiu uiuerent, immunes a militia propter aetatem, ab urbanis uero muneribus per legem.

Powyższy fragment opisuje reformę Romulusa dotyczącą sposobu sprawowania funkcji kapłańskich. Wynika z niego, iż z każdej kurii wybierano po dwóch mężczyzn powyżej 50. roku życia, którzy mieli dożywotnio sprawować funkcje związane z kultem bogów. Wraz z wyborem mężczyźni ci mogli korzystać z przywilejów zwolnienia ze służby wojskowej z uwagi na wiek oraz zwolnienia z wszelkich ciężarów państwowych na podstawie przedmiotowej ustawy.

Religia w świecie starożytnych Rzymian pełniła niezmiernie ważną rolę nie tylko w życiu publicznym, ale również w życiu poszczególnych rodzin. Religia w rozumieniu publicznym obejmowała święta i festyny organizowane ku czci poszczególnych bogów, zaś religia rodzin rzymskich skupiała się na kulcie przodków. Zasadniczą rolę w aspekcie religijnym pełnili kapłani i kapłanki, gdyż to do nich należała interpretacja woli bogów oraz zapewnienie tzw. *pax deorum*, czyli boskiej przychylności³⁹.

Już w okresie panowania Romulusa wierzenia religijne odgrywały znaczną rolę. Romulus powierzał woli bogów swoje decyzje militarne i polityczne, na podstawie interpretacji woli bogów wytyczył *pomerium*, czyli świętą linię będącą pierwotną granicą Rzymu, oraz wybudował najstarszą rzymską świątynię ku

³⁹ T.R. Martin, *op. cit.*, s. 61.

czci Jupitera (Jowisza) Feretriusa⁴⁰. Również za czasów Romulusa zaczęto organizować wielkie święta religijne, np. *consualia* ku czci Neptuna⁴¹.

Z uwagi zatem na znaczenie religii w Rzymie okresu królewskiego Romulus uznał za konieczne uregulowanie kwestii związanej ze sprawowaniem funkcji kapłańskich. Skoro bowiem znacznie wzrosła rola religii w życiu państwowym i społecznym, to nie można było pozostawić sprawowania funkcji kapłańskich w nieodpowiednich rękach.

Wiadomości o zacytowanej powyżej regulacji pochodzą z przekazu Dionizjusza z Halikarnasu zawartego w jego dziele *Starożytność rzymska*. Z przekazu tego dowiadujemy się nie tylko o granicy wiekowej 50 lat, ale także o tym, jakie cechy fizyczne musiały posiadać te osoby – co może być ciekawym przyczynkiem do dalszych badań nad starożytną demografią. Zacytowanie poniższego przekazu ma znaczenie pomocnicze i uzupełniające treść ustawy Romulusa.

Dionisius, 2, 21, 3: ἄλλ' ἐξ ἐκάστης φράτρας ἐνομοθέτησεν ἀποδείκνυσθαι δύο τοὺς ὑπὲρ πενήκοντα.⁴² ἔτη γεγονότα τοὺς γένοι τε προὔχοντας τῶν ἄλλων καὶ ἀρετῇ διαφόρους καὶ χρημάτων περιουσίαν ἔχοντας ἀρκοῦσαν καὶ μηδὲν ἡλαττωμένους τῶν περὶ τὸ σῶμα⁴³: τούτους δὲ οὐκ εἰς ὠρισμένον πινὰ χρόνον τὰς τιμὰς ἔταξεν ἔχειν, ἀλλὰ διὰ παντὸς τοῦ βίου στρατειῶν μὲν ἀπολελυμένους διὰ τὴν ἡλικίαν, τῶν δὲ κατὰ τὴν πόλιν ὀχληρῶν διὰ τὸν νόμον.

Powyższe wskazuje, iż powołanymi do sprawowania funkcji związanych z kultem bóstw mogli być tylko mężczyźni powyżej 50. roku życia, wysoko urodzeni, szlachetnego charakteru, zabezpieczeni majątkowo oraz bez żadnych uszczerbków ciała, co należy rozumieć jako cieszących się dobrym zdrowiem.

Biorąc pod uwagę, iż średnia długość życia w starożytnym Rzymie wynosiła według jednych przekazów 20–25 lub 25–30 lat według drugich⁴⁴, to osiągnięcie wieku 50 lat był czymś wyróżniającym. Biorąc zaś pod uwagę, iż oprócz wieku dodatkowym wymogiem do służby kapłańskiej w czasach królewskich było do-

⁴⁰ O wierzeniach religijnych oraz świętach okresu królewskiego por.: M. Beard, J. North, S. Price, *Religions of Rome*, vol. 1: *A History*, Cambridge 1998, s. 1–73; J. Rüpke, *A Companion to Roman Religion*, Malden 2007, s. 31–58.

⁴¹ Według przekazu Liviusa to właśnie w trakcie *consualia* doszło do porwania Sabineek. Por. Liv. 1, 9.

⁴² πενήκοντα – pięćdziesiąt. Por. W. Pape, *op. cit.*, s. 558.

⁴³ μηδὲν ἡλαττωμένους τῶν περὶ τὸ σῶμα – bez żadnego uszczerbku ciała – tłumaczenie własne na podstawie: *ibidem*; H.G. Liddell, R. Scott, *Greek – English Lexicon*, New York 1882; E. Cary, *The Roman Antiquities of Dionysius of Halicarnassus*, London 1937, s. 368–370.

⁴⁴ O demografii starożytnego Rzymu i teoriach na temat średniej długości życia por.: W. Scheidel, *Debating Roman Demography*, Boston 2000, s. 144 i n.; Ch. Laes, *Children in the Roman Empire. Outsiders within*, Cambridge 2011, s. 26 i n.; N. Kelly, R. Rees, J. Shuter, *The Roman Empire*, Oxford 1997, s. 46; K. Cokayne, *Experiencing Old Age in Ancient Rome*, London 2003, s. 1–7; S. Hin, *The Demography of Roman Italy*, Cambridge 2013, s. 101 i n.; J. Beloch, *op. cit.*, s. 306 i n.; W. Suder, *Census populi. Demografia starożytnego Rzymu*, Wrocław 2003, s. 17 i n.

bre zdrowie i zarazem sprawność fizyczna (*μηδὲν ἠλαττωμένους τῶν περὶ τὸ σῶμα*), to stwierdzić należy, iż takie osoby były starannie wyselekcjonowane ze społeczeństwa.

Romulus w cytowanej ustawie postanowił, że każda kuria wybierze ze swojego grona po dwóch takich mężczyzn do pełnienia służby kapłańskiej. Jak wskazano zaś w poprzedniej części tego artykułu, liczba kurii w czasach królewskich wynosiła 30, zatem do pełnienia służby kapłańskiej wybierano 60 mężczyzn spełniających powyższe kryteria. Kapłani tacy byli określani mianem *curio*, zaś najważniejszym spośród nich był wybieralny *curio maximus*. Funkcje te i tytuły przetrwały następnie w czasach republikańskich⁴⁵. Stanowisko *curio* sprawowane było dożywotnio⁴⁶.

V

W przypadku prawa rzymskiego zakres badań wyznaczony jest najczęściej przez dostępne materiały źródłowe. Praca nad prawem najdawniejszym jest trudniejsza i wymagająca, gdyż te materiały są najbardziej ograniczone. Zasadniczym źródłem prawa rzymskiego okresu królewskiego jest zbiór ustaw królów *Leges Regiae* oraz subsydiarne źródła o charakterze typowo nieprawniczym. W przedstawionym artykule badania skoncentrowały się na granicach wiekowych w dawnym prawie rzymskim w ujęciu konsekwencji prawnych związanych z przekroczeniem danego wieku. W prawie rzymskim okresu królewskiego na mocy ustaw królów *Leges Regiae* wyodrębnione zostały dwie kategorie wieku. Pierwszą z nich była granica trzech lat dla dziecka. Drugą zaś było ukończenie 50 lat dla mężczyzny. Ukończenie przez dziecko trzech lat kształtowało jego pozycję prawną i rodziną oraz pociągało za sobą skutki, począwszy od ochrony życia, zwyczajów wychowawczych, obowiązków rodziców względem dziecka aż po zwyczaje pogrzebowe po śmierci dziecka. Z uwagi na to znaczenie zasadne jest przyjęcie, iż granica wieku trzech lat wyznaczała okres dzieciństwa w najdawniejszym prawie rzymskim.

Drugim kryterium wieku wyraźnie wskazanym w badanych źródłach jest granica 50 lat. Cenzus ten stosowany był na gruncie prawa publicznego. Wiek ten był wymogiem do pełnienia służby kapłańskiej zwanej *curio* w Rzymie kró-

⁴⁵ Liv., 27, 8, 1–3; R.E.A. Palmer, *The Archaic Community of the Romans*, Cambridge 1970, s. 275 i n.; R.F. Vishnia, *State, Society and Popular Leaders in Mid – Republican Rome 241–167 BC*, London 1996, s. 106 i n.

⁴⁶ Przewidywany czas życia dla mężczyzny 50-letniego wynosił około dziewięciu lat, zatem tyle w przybliżeniu wynosił okres sprawowania omawianej funkcji. Por. B.W. Frier, *Roman Life Expectancy: Ulpian's Evidence* [w:] *Harvard Studies in Classical Philology*, vol. 86, Boston 1982, s. 213–251.

lewskim. Informacja ta dostarcza nam również pewną wiedzę na temat demografii królewskiego Rzymu. Biorąc bowiem pod uwagę, iż średnia długość życia nie przekraczała 25–30 lat, to ustanowiona granica do pełnienia tej służby była kryterium wyróżniającym na tle społeczeństwa.

Bibliografia

- Alföldy G., *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, Poznań 1991.
- Beard M., North J., Price S., *Religions of Rome*, vol. 1, *A History*, Cambridge 1998.
- Beloch J., *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig 1886.
- Benke N., *On the Roman Father's Right to Kill His Adulterous Daughter* [w:] *The History of the Family*, vol. 17, no. 3, London 2012.
- Berger A., *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1958.
- Buckland W.W., *A Text Book of Roman Law From Augustus to Justinian*, Cambridge 1921.
- Cary E., *The Roman Antiquities of Dionysius of Halicarnassus*, London 1937.
- Catalano P., *Il nascituro tra diritto romano e diritti statali* [w:] *Culture giuridiche e diritti del nascituro*, Milano 1996.
- Clark E.C., *Early Roman Law, The Regal Period*, London 1872.
- Clark E.C., *History of Roman Private Law*, t. I: *Sources*, Cambridge 1906–1912.
- Clark E.C., *History of Roman Private Law*, t. III: *Regal Period*, Cambridge 1906–1912.
- Cokayne K., *Experiencing Old Age in Ancient Rome*, London 2003.
- Coleman-Norton P.R., Bourne F.C., Johnson A.Ch., Pharr C., *Ancient Roman Statutes*, Austin 1961.
- Costa E., *Storia delle Fonti del diritto romano*, Roma 1909.
- Dajczak W., Giaro T., Longchamps de Bérier F., *Prawo rzymskie. U podstaw prawa prywatnego*, Warszawa 2009.
- Dębiński A., Misztal-Konecka J., Wójcik M., *Prawo rzymskie publiczne*, Warszawa 2010.
- Dębiński A., *Rzymskie prawo prywatne. Kompendium*, Warszawa 2011.
- Dury V., *History of Rome and of the Roman People from Its Origin to the Invasion of the Barbarians*, vol. 1, Boston 1883.
- Ejankowska E., Świrgoń-Skok R., *Tradycja romanistyczna w kulturze prawnej Europy* [w:] *Państwo i prawo w dobie globalizacji. Księga jubileuszowa*, red. S. Sagan, Rzeszów 2011.
- Forcellini A., *Lexicon Totius Latinitatis*, Prati 1868–1875.
- Frier B.W., *Roman Life Expectancy: Ulpian's Evidence* [w:] *Harvard Studies in Classical Philology*, vol. 86, Boston 1982.
- Frier B.W., *A Casebook on Roman Family Law*, Oxford 2004.
- Girard P.F., Senn F., *Les lois des Romains*, Napoli 1977.
- Hallett J.P., *Fathers and Daughters in Roman Society. Woman and the Elite Family*, Princeton 1984.
- Heumann S., Seckel E., *Handlexicon zu den Quellen des Römischen Recht*, Graz 1958.
- Hin S., *The Demography of Roman Italy*, Cambridge 2013.
- Jaczynowska M., Musiał D., Stępień M., *Historia starożytna*, Warszawa 2008.
- Jaczynowska M., Pawlak M., *Starożytny Rzym*, Warszawa 2008.
- Kaser M., *Das Römische Privatrecht*, München 1955.
- Kelly N., Rees R., Shuter J., *The Roman Empire*, Oxford 1997.
- Knothe H.G., *Die Geschäftsfähigkeit der Minderjährigen in geschichtlicher Entwicklung*, Frankfurt am Main 1983.
- Kolańczyk K., *Prawo rzymskie*, Warszawa 1986.
- Kupiszewski H., *Prawo rzymskie, a współczesność*, Kraków 2013.

- Kuryłowicz M., Wiliński A., *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, Warszawa 2008.
- Kuryłowicz M., *Prawo rzymskie. Historia, tradycja, współczesność*, Lublin 2003.
- Laes Ch., *Children in the Roman Empire: Outsiders within*, Cambridge 2006.
- Laes Ch., *Children in the Roman Empire. Outsiders within*, Cambridge 2011.
- Łapicki B., *Władza ojcowska w starożytnym Rzymie*, cz. I: *Czasy królewskie*, Warszawa 1933.
- Launspach Ch.W., *State and Family in Early Rome*, London 1908.
- Liddell H.G., Scott R., *Greek – English Lexicon*, New York 1882.
- Lipsius I., *Leges Regiae et Leges X Virales*, Antverpiae 1600–1615.
- Litewski W., *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1990.
- Litewski W., *Słownik encyklopedyczny prawa rzymskiego*, Kraków 1998.
- Martin T.R., *Starożytny Rzym od Romulusa do Justyniana*, Poznań 2014.
- Mommsen T., *Historia Rzymska w przekładzie T. Dziekońskiego*, t. I, Warszawa 1867.
- Mommsen T., *Römisches Staatsrecht*, Leipzig 1877.
- Muirhead J., Goudy H., Grant A., *Historical Introduction to the Private Law of Rome*, London 1916.
- Newman F.W., *Regal Rome. An Introduction to Roman History*, New York 1852.
- Niczyporuk P., *Prywatnoprawna ochrona dziecka poczętego w prawie rzymskim*, Białystok 2009.
- Niczyporuk P., *Żaloba i powtórne małżeństwo wdowy w prawie rzymskim*, Białystok 2002.
- Niczyporuk P., *Żaloba w prawie rzymskim [w:] Prawo a dzieje państwa i ustroju*, red. M. Szyszkowska, Białystok 1996.
- Osuchowski W., *Rzymskie prawo prywatne. Zarys wykładu*, Warszawa 1981.
- Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1968.
- Palmer R.E.A., *The Archaic Community of the Romans*, Cambridge 1970.
- Pankiewicz R., *Tzw. leges regiae a problematyka rodziny rzymskiej w epoce archaicznej [w:] Rodzina w społeczeństwach antycznych i wczesnym chrześcijaństwie. Literatura, prawo, epigrafika, sztuka*, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1995.
- Pape W., *Handwörterbuch der griechischen Sprache*, Bd. 2, Braunschweig 1914.
- Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, red. W. Wołodkiewicz, Warszawa 1986.
- Rawson B., *Children and Childhood in Roman Italy*, Oxford 2003.
- Re E.D., *The Roman Contribution to the Common Law*, „Fordham Law Review” 1961, no. 29/3.
- Riccobono S., *Fontes iuris Romani antejustiniani*, I, Firenze 1941.
- Rüpke J., *A Companion to Roman Religion*, Malden 2007.
- Scheidel W., *Debating Roman Demography*, Boston 2000.
- Serafini E., *Il Diritto Pubblico Romano*, vol. I: *L'eta Regia – L'eta Repubblicana*, Pisa 1896.
- Sitek B., Krajewski P., *Rzymskie prawo publiczne*, Olsztyn 2005.
- Sondel J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2009.
- Suder W., *Census populi. Demografia starożytnego Rzymu*, Wrocław 2003.
- Świrgoń-Skok R., *Kategorie wieku w prawie rzymskim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” 2013, „Seria Prawnicza”, nr 77.
- Tappan E.M., *The Story of the Roman People. An Elementary History of Rome*, Cambridge 1911.
- Tarwacka A., *Leges Regiae*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2004, nr 4.1.
- Taubenschlag R., *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1969.
- Vishnia R.F., *State, Society and Popular Leaders in Mid – Republican Rome 241–167 BC*, London 1996.
- Walter F., *Geschichte des Romischen Rechts bis auf Justinian*, Bonn 1860.
- Watson A., *The State, Law and Religion: Pagan Rome*, Georgia 1992.
- Wiedemann T., *Adults and Children in Roman Empire*, New York 1989.
- Wiliński A., *Maiores trimo. Granica wieku trzech lat w prawie rzymskim*, „Czasopismo Prawno-historyczne” 1955, t. VII/1.

- Willems P., *Le droit Public Romain ou les Institutions Politiques de Rome depuis L'Origine de la ville jusqu'à Justinien*, Paris 1888.
- Winniczuk L., *Ludzie, zwyczaje, obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, cz. I, Warszawa 1983.
- Wołodkiewicz W., *Europa i prawo rzymskie. Szkice z historii europejskiej kultury prawnej*, Warszawa 2009.
- Wołodkiewicz W., Zabłocka M., *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 2009.
- Zabłocki J., Tarwacka A., *Publiczne prawo rzymskie*, Warszawa 2005.
- Żołnierczuk M., *Zarys prawa rzymskiego*, Lublin 1998.
- Покровский И.А., *История Римского права*, St. Petersburg 1999.

Streszczenie

Okres królewskiego Rzymu jest to nie tylko czas najstarszej formy ustrojowej państwa rzymskiego, ale jest to także okres kształtowania się prawa rzymskiego określanego mianem archaicznego. Materiał badawczy z tego okresu jest więcej niż ograniczony, gdyż zamyka się w niewielkim zbiorze ustaw królów i subsydiarnych źródłach o charakterze nieprawniczym. Celem artykułu jest zbadanie – pomimo uboższego materiału badawczego – kategorii wiekowych i ich znaczenia na gruncie prawnym. W najstarszym prawie rzymskim wyróżniono dwie granice wieku: trzech lat na gruncie prawa prywatnego i 50 lat w przypadku prawa publicznego. Pierwsza ze wskazanych granic wyznaczała okres dzieciństwa i pociągała za sobą określone konsekwencje tak dla dziecka, jak i jego rodziców, druga stanowiła cenzus do pełnienia określonych funkcji religijnych i publicznych.

Słowa kluczowe: prawo rzymskie, królestwo, kategorie wieku.

AGE CATEGORIES IN ROMAN LAW DURING THE KINGDOM PERIOD

Summary

The royal period of Rome was not only a period of the oldest political system, but it was also the time of molding Roman law, called the archaic law. An exploratory material from the aforementioned period is more than limited, closed in a small collection of kings' statutes and subsidiary non-legal sources. The aim of this article is to investigate – despite the lack of research sources – age categories and their significance in the legal field. In the oldest Roman law two age categories were distinguished: 3 years in the private law and 50 years in the public law. The first of the indicated categories, determined the childhood period and ensued precise consequences for a child and for its parents. The second category determined an age census for being eligible for some religious and public functions.

Keywords: Roman law, kingdom period, age categories.